

УДК 37 (091) «18/»19»

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.72-2.16>

Окольніча Т. В.

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ПРО СТАВЛЕННЯ ДО ДИТИНИ (В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ)

На основі аналізу етнографічних джерел ХІХ – першої чверті ХХ ст. схарактеризовані особливості ставлення до дитини у східнослов'янській народній педагогіці, вивчення та письмова фіксація якої починається з розвитком етнографії. У ХІХ ст. поглиблюється інтерес європейських учених до історії виникнення та генези слов'янських народів, в етнографічній науці виникає їх поділ на східних, західних та південних. Східнослов'янську групу автор репрезентує українцями, білорусами, росіянами.

У публікації народна педагогіка ХІХ – першої чверті ХХ ст. розглядається як окрема галузь знань з чітко означеною метою виховання та засобами для її досягнення і водночас – частина життєдіяльності людського суспільства. Народна педагогіка акцентувала увагу на значенні матері й батька, всієї родини у вихованні дитини, розрізнялись вікові періоди у розвитку дитини, виховання здійснювалося відповідно до цих вікових періодів, соціалізація особистості відбувалася згідно системи цінностей, пов'язаних з народними традиціями у сімейних і суспільних взаєминах.

У статті наголошується, що з першого дня народження на виховання та соціалізацію дитини впливала традиційна сільська сім'я, що проіснувала до 1920-х рр. Спосіб життя родини й особливості спілкування з малям були визначальними щодо формування в дитини перших навичок, від яких значною мірою залежала її майбутня поведінка.

Автор розглядає східнослов'янську сім'ю як інститут, у якому формувалася перший і найцінніший досвід – діти набували важливих трудових навичок, засвоювали основні норми та правила поведінки. Селянська сім'я у традиційному східнослов'янському суспільстві ХІХ – першої чверті ХХ ст. становила соціальний інститут з упорядкованим механізмом внутрішньосімейних відносин, із чітко фіксованими обов'язками кожного її члена відповідно до статево-вікового розподілу праці. Дітей у сім'ї з наймолодшого віку долучали до традицій. Увесь уклад життя східнослов'янського селянина ХІХ – першої чверті ХХ ст. сприяв вихованню дитини працею і в праці, виховував повагу до старших і турботливе ставлення до молодших.

Автором розглядається ставлення східнослов'янських народів до дітей з психічними та фізичними вадами. Історія східнослов'янських народів засвідчує, що в народній педагогіці, ще у період родоплемінних відносин стали закладатися традиції гуманного, жалісливого ставлення і до нездолених дітей.

Звертається увага на процес встановлення опіки та виховання дітей-сиріт, що існували у двох основних формах: індивідуальній та колективній.

Автор приходить до висновку, що згідно народної філософії східнослов'янських народів ХІХ – першої чверті ХХ ст. основна функція сім'ї – це народження і виховання дітей як продовжувачів роду, які мали берегти, примножувати та транслювати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням.

Ключові слова: народна педагогіка, східнослов'янська педагогіка ХІХ – першої чверті ХХ ст., східнослов'янська етнографія ХІХ – першої чверті ХХ ст., східні слов'яни, традиційне суспільство, народна філософія, соціалізація, виховання.

Усі розвинені країни сучасного світу, до яких належить і Україна, внаслідок глобалізаційних процесів та особливостей історичного розвитку є полікультурними. Відповідно, формування особистості, соціокультурний та, водночас, етнокультурний досвід якої дозволяє їй успішно самоорієнтуватися і самовизначатися у полікультурному середовищі, є важливою педагогічною проблемою сьогодення. Одним із шляхів її реалізації є звернення до власного народно-педагогічного надбання минулих епох.

Народна педагогіка формувалась упродовж багатьох століть. Однак, її вивчення та письмова фіксація починається з розвитком етнографії. У ХІХ ст. поглиблюється інтерес європейських учених до історії виникнення та генези слов'янських народів, в етнографічній науці виникає їх поділ на східних, західних та південних. Східнослов'янську групу вчені репрезентують українцями, білорусами, росіянами.

Наголосимо, що народна педагогіка ХІХ – першої чверті ХХ ст. – це окрема галузь знань з чітко означеною метою виховання та засобами для її досягнення і водночас – частина життєдіяльності людського суспільства.

У сучасній історико-педагогічній науці лише частково звернено увагу на вивчення східнослов'янської педагогіки в дослідженнях етнографів.

З-поміж українських істориків педагогіки, об'єктом дослідження яких була народна педагогіка, виділяємо Є. Сяваско, яка у монографії «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку» (1974) першою наголосила на важливості етнографічних джерел для вивчення історії народного виховання.

Досліджуючи народну педагогіку українців на основі етнографічних та фольклорних матеріалів, Н. Жмуд приділяє увагу дитині як архетипу етнічної культури ХІХ – початку ХХ ст. (2003, 2008).

Спеціальним об'єктом дослідження став процес виховання дітей давніх східних слов'ян у монографії О. Радул «Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян (VI–XIII ст.)» (2013).

Окремі питання виховання дітей у східнослов'янських народів розглядаються в дисертаційних дослідженнях. У роботах українських учених І. Щербак «Діти в обрядах та віруваннях українців

XIX – початку XX ст. (статевовіковий аспект традиційної культури)» (2004), Н. Побірченко «Педагогічна й наукова просвітницька діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської України (другої половини XIX – початку XX століття)» (2001); російської дослідниці Л. Юди «Етнопедагогические традиции воспитания на Украине во II половине XIX – начале XX веков» (1994); білоруського науковця С. Шабельцева «Семейное воспитание украинцев и белорусов (XIX – первая половина XX вв.)» (2005), вивчаються окремі аспекти народної педагогіки. У цих дослідженнях науковці частково звертаються до вивчення етнографічних джерел.

Науково-інформаційний пошук засвідчив, що цілісно та системно східнослов'янська педагогіка в дослідженнях етнографів (XIX – перша чверть XX ст.) у вітчизняній історико-педагогічній науці не вивчалась.

Мета статті – на основі аналізу етнографічних джерел XIX – першої чверті XX ст. охарактеризувати особливості ставлення до дитини у східнослов'янській педагогіці.

З першого дня народження на виховання та соціалізацію дитини впливала традиційна сільська сім'я, що проіснувала до 1920-х рр. Спосіб життя родини й особливості спілкування з малям були визначальними щодо формування в дитини перших навичок, від яких значною мірою залежала її майбутня поведінка.

Східнослов'янська сім'я була інститутом, у якому формувався перший і найцінніший досвід – діти набували важливих трудових навичок, засвоювали основні норми та правила поведінки. Селянська сім'я у традиційному східнослов'янському суспільстві XIX – першої чверті XX ст. становила соціальний інститут з упорядкованим механізмом внутрішньосімейних відносин, із чітко фіксованими обов'язками кожного її члена відповідно до статево-вікового розподілу праці.

Дітей у сім'ї з наймолодшого віку долучали до традицій. Увесь уклад життя східнослов'янського селянина XIX – першої чверті XX ст. сприяв вихованню дитини працею і в праці, виховував повагу до старших і турботливе ставлення до молодших. Найважливішими традиціями були: традиції духовно-морального виховання, моральної поведінки дітей і молоді; провідна роль родинних стосунків; повага до батьків і старших узагалі; батьківське благословення; знання свояків і членів роду; повага до традицій предків; суворість і вимогливість у сімейних взаєминах; особиста відповідальність кожного члена сім'ї за доручену йому справу; взаємодопомога та взаємовиручка; сумлінність, доброзичливість, скромність, слухняність; повага до праці та ін.

Основним джерелом існування східнослов'янської сім'ї була праця чоловіка. Жінка активно допомагала вести господарство, а також народжувала та годувала дітей. Функції продовження роду у народній педагогіці надавалося важливого значення.

Народно-педагогічні норми визначали й контролювали поведінку вагітної жінки з метою застереження від народження дітей-калік. Система обрядів, повір'їв, заборон, прикмет спрямовувалась на створення сприятливого ґрунту для народження психічно та фізично здорових немовлят.

У народній філософії східнослов'янських народів існувало позитивне та негативне ставлення до дітей з психічними та фізичними вадами. Немовлят з фізичними вадами росіяни називали «выродками» (дітьми-страховищами, з аномальними зв'язками частинами тіла), українці – «одмінами». Розпізнавали «одміну» за фізіологічними ознаками: «у неї велика голова, тонкі руки і ноги, вона не говорить та не ходить, а також дуже багато їсть, хвора на розм'якшення кісток». Її ніколи не можна було досита нагодувати [2].

У східнослов'янському народному побуті спостерігається негативне ставлення до калік – над ними насміхалися, дражнили «... Люди ляляли... Діти бігали з паличчям... сміючись... Дражнили...» [1, с. 95].

До дітей із психічними вадами українці використовували такі оцінки: «слабенькі», «дурненькі», «ненормальні», «недоносчі», росіяни – «придурки», «недоноски», «не сполна ума», білоруси – «недородки» [3].

Здебільшого дітей з фізичними та психічними вадами старалися позбутися, бо вважали підкидьками «нечистого» замість викрадених ним людських дітей, але, здебільшого, ставлення народної педагогіки до дітовбивства було суворим і каралося, як важкий гріх.

У педагогіці східнослов'янських народів існувала й інша думка, що слід гуманно ставитися до дітей-калік, оскільки можна накликати біду на власну сім'ю або хтось з близьких родичів може народити таку ж дитину. За народною філософією каліки, юродиві – це, насамперед, «страдники, які розплачувалися за скоєні гріхи матері, рідні». Такі люди, за народними уявленнями вміли передбачати майбутнє [4].

У народній філософії побутувала думка, що одним із засобів попередження фізичних та психічних вад дитини були відвертання від неї вроків: «уродила, та не облизала». На Поділлі не радили до дитини звертатися: «моє бідне, нещасне», тому що в майбутньому сказане могло здійснитися [5, С. 38]. У зв'язку з цим існувала низка попереджувальних заходів при зустрічі з дитиною: у Могильовській губернії, якщо дорослий мав карі очі, то повинен подивитися вгору і сказати: «якое плохое» – щоб не наврочити, або подивитися спочатку на свої нігті [6]. У всіх східнослов'янських народів був звичай: при висловленні похвали, потрібно постукувати по дереву або сплунути тричі через ліве плече, щоб не зурочити дитину.

Для успішного виконання традиційною сім'єю трудових функцій, що були основою добробуту, потрібна була значна кількість дітей, тому у східнослов'янській народній педагогіці регулювання дітонародження майже не існувало. Для східнослов'янської сім'ї до першої чверті XX ст. була властива багатодітність, що засвідчують, зокрема, побажання: «мати дітей повну хату», «мати дітей копицю», «скільки в стелі дощок, щоб було стільки дочок» «гоп-гоп, щоб до року живіт лоп», «як грибочки ростить, діточки!», «сім синів годую, всім щастя готую», «сім дочок – свій таночок» [4] Східнослов'янська педагогіка з доброзичливим гумором

ставилася до багатодітних сімей: «діток повний куток» [3]. У дослідженнях етнографів XIX – початку XX ст. серед типових причин, що диктували потребу багатодітності, виокремлюється також висока дитяча смертність.

Історія східнослов'янських народів засвідчує, що в народній педагогіці, ще у період родоплемінних відносин стали закладатися традиції гуманного, жалісливого ставлення і до знедолених дітей. Бажання допомогти ближньому виникало разом зі становленням суспільства. Потреба об'єднати зусилля людей у боротьбі з природою для отримання їжі, при спорудженні житла – ці та багато інших чинників людського співжиття породжували співчуття один до одного, взаємну підтримку, турботу про тих, хто не може самостійно забезпечити своє повноцінне існування: дітей, хворих.

Опіка та виховання дітей-сиріт існували у двох основних формах: індивідуальній та колективній.

Індивідуальне усиновлення – це прийняття дітей-сиріт у сім'ї родичів, сусідів або інших членів громади з метою забезпечення житлом та їжею, передавання суспільного досвіду, організації виховання та засвоєння трудових навичок і правил поведінки [3].

Приймали у родину сироту, зазвичай, літні люди, коли їм важко було давати раду господарству і коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у родину мав вести господарство, шанувати прийомних батьків, а також зобов'язаний був їх поховати. Брала на виховання дітей-сиріт і сім'ї, що мали власних дітей. Прийомні діти утримувалися й виховувалися на трудових засадах, здебільшого у таких умовах як і рідні діти. Але «приймаки» після смерті батьків не мали права на їхнє майно, якщо вони не залишили відповідних розпоряджень в усній формі у присутності кількох свідків. Окрім того, усиновлення могло мати й релігійні причини: прагнення забезпечити собі захоронення за всіма обрядами. Індивідуальне усиновлення вимагало згоди всіх членів сім'ї [2].

Соціалізуючий характер інституту «приймацтва» полягав у тому, що приймаки отримували можливість повноцінного включення в соціум завдяки проходженню усіх необхідних етапів культурної трансмісії: від самого народження й аж до досягнення повноліття.

Східнослов'янська педагогіка XIX – першої чверті XX ст. велику увагу приділяла вибору опікунів, до яких ставилися високі вимоги, адже замінити батьків нелегко («Добра мачуха, та все ж не рідна мати»). Опікуном мала бути людина авторитетна, доброзичлива, вимоглива і чесна, з добрим та щирим серцем, пройнята любов'ю до дітей і готовністю виховувати чужу дитину як власну. Здебільшого опікуном ставав близький або далекий родич («Свій як не заплаче, то хоч скривиться», «До свого роду хоч через воду») або бездітна сім'я, яка мала бажання всиновити чи удочерити сироту. Нерідко сироту брала і багатодітна сім'я, бо «де шість, там і сьоме пристроїться». Усиновлену дитину в Полтавській губернії називали «годованець», «вихованець», «приймак», у Рязанській губернії – «годованик» [3], та наділяли практично усіма правами рідної дитини.

Найпоширенішим було усиновлення сиріт померлих родичів, похресників, дітей бідних багатодітних батьків із згоди їхніх батьків. У другій половині XIX ст., у Київській губернії, якщо у бездітній сім'ї вмирали новонароджені, за існуючим повір'ям потрібно було усиновити чужу дитину [4].

В Україні, Росії, Білорусії, подекуди, тривалий час зберігався звичай одружуватися на вдові брата чи виходити заміж за вдівця сестри з гуманних міркувань, заради осиротілих дітей. У цьому разі до складу сім'ї входили нові люди – нерідний батько (вітчим) чи нерідна мати (мачуха), а в житті повної сироти з'являлися опікуни або названі батьки. У росіян Саратовської губернії у другій половині XIX ст. робилось зіставлення з мачухою: «мать детей пушит, а мачеха сушит», «кто мачеху имеет, тот горе знает!». Про вітчима як вихователя в народно-педагогічних уявленнях українців згадувалося так: «Казав вітчим: «Як мене не будеш слухати, то будеш нічим» [3].

Очевидно, такі характеристики широко побутували із застережливою метою: той, хто наважиться стати вітчимом чи мачухою, мав знати, яка велика відповідальність покладалася на них у вихованні сироти.

Однак, про добрих вітчима та мачуху, які зуміли гарно виховати чужих дітей, східні слов'яни говорили з пошаною: «Не ті батьки, що породили, а ті, що виховали» [4].

Діти, взяті на виховання, але не усиновлені, жили до одруження з опікунами й згодом отримували винагороду від них переважно в натуральній формі: їм «справляли весілля», допомагали будувати хату, інколи виділяли невелику присадибну ділянку землі (поля не давали). Головним критерієм такого обдарування була ефективність праці вихованця, затраченої ним на господарстві названих батьків, а не права «свого», оскільки він таким не вважався [4].

Непорозуміння між вихователем і вихованцем контролювалися громадою за нормами звичаєвого права. У випадках, якщо опікуни відмовлялися від таких дітей, сироти перебували по черзі в різних сім'ях до того часу, поки хтось не візьме на виховання чи не усиновить. Усиновлені приймаки, переважно, носили прізвище усиновлювачів, а на приймаків-вихованців поширювалося лише прізвище вихователів. Однак ті й ті називали вихователів «батьками», а вони їх – дітьми [1].

Якщо дитина залишалася без родичів чи усиновителів, вона ставала поза законом або була «адаптована чужим родом» [1, с. 70].

До колективного усиновлення зверталися у тому разі, якщо члени роду помирали від голоду, хвороб. Дитина переходила з хати до хати «на годування» (харчування). Сироті могли призначити «громадських» батьків, які брали її на утримання. Проте, якщо дитина-сирота мала господарство, громада протидіяла усиновленню, тому що недобросовісні усиновителі могли його привласнити. Такі сироти називалися вихованцями або годованцями [2].

Отже, згідно народної філософії східнослов'янських народів ХІХ – першої чверті ХХ ст. основна функція сім'ї – це народження і виховання дітей як продовжувачів роду, які мали берегти, примножувати та транслювати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням.

Милосердя та благодійність становили важливу частину життя східних слов'ян. У східнослов'янських народів існували механізми підтримки дітей (індивідуальне та колективне усиновлення), які через різні обставини не могли бути рівноправними учасниками її життєдіяльності.

Використана література:

1. Munroe R. H., Munroe R. Z., Shimmin H. S. Children's Work in four cultures. Determinants and Consequences. American Anthropologist. 1984. 376 p.
2. Okolnycha T. Eastern slav toys as a means of upbringing children in ethnographic materials of 19 – first quarters of the 20 centuries. *Paradigm of knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. № 4 (30). Muscat. 2018. P. 26–36.
3. Okolnycha T. V. Ethnographic studies of folk pedagogy of the eastern slavs (XIX – XX centuries). *Paradigm of knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. – № 5 (25). Muscat. 2017. P. 74–92.
4. Okolnycha T. V. The development of Ukrainian ethnography in the nineteenth century and its importance in the study of the eastern slavs' child world. *Innovative solutions in modern science*. № 7 (16). Dubai. 2017. P. 42–49.
5. Prof V., Kowalewsky M. Mariage among the early slavs. (Folklore, Quarterly Review of Myth, Lond., Dec. 1890). 84 p.
6. Worobec C. D. Temptress or virgin? The precarious sexual position of women in postemancipation Ukrainian peasant society. *Slavic Review*. 1990. Vol. 49. № 2. P. 227–238.

References:

1. Munroe R. H., Munroe R. Z., Shimmin H. S. Children's Work in four cultures. Determinants and Consequences. American Anthropologist. 1984. 376 p. [in English].
2. Okolnycha T. Eastern slav toys as a means of upbringing children in ethnographic materials of 19 – first quarters of the 20 centuries. *Paradigm of knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. № 4 (30). Muscat. 2018. P. 26–36. [in English].
3. Okolnycha T. V. Ethnographic studies of folk pedagogy of the eastern slavs (XIX – XX centuries). *Paradigm of knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. – № 5 (25). Muscat. 2017. P. 74–92. [in English].
4. Okolnycha T. V. The development of Ukrainian ethnography in the nineteenth century and its importance in the study of the eastern slavs' child world. *Innovative solutions in modern science*. № 7 (16). Dubai. 2017. P. 42–49. [in English].
5. Prof V., Kowalewsky M. Mariage among the early slavs. (Folklore, Quarterly Review of Myth, Lond., Dec. 1890). 84 p. [in English].
6. Worobec C. D. Temptress or virgin? The precarious sexual position of women in postemancipation Ukrainian peasant society. *Slavic Review*. 1990. Vol. 49. № 2. P. 227–238. [in English].

Okolnycha T. V. Folk pedagogy of the Eastern slavs on attitude to the child (in the ethnographical sources of the 19th – first quarter of the 20th century)

The article is based on the analysis of ethnographic sources of the 19th – the first quarter of the 20th century. Features of the attitude towards the child in the Eastern Slavic folk pedagogy, the study and writing of which begins with the development of ethnography, have been characterized. In the nineteenth century. The interest of European scholars in the history and origin of the Slavic peoples is deepening, in ethnographic science there appears their division into the Eastern, the Western and the Southern. The Eastern Slavic group is represented by Ukrainians, Belarusians, Russians.

In the publication the folk pedagogy of the 19th – the first quarter of the 20th century is considered as a separate branch of knowledge with a clearly defined purpose of education and means for its achievement, and at the same time – a part of the vital activity of human society. Folk pedagogy emphasized the importance of mother and father, the whole family in the upbringing of the child, different age periods in the development of the child, the upbringing was carried out according to these age periods, the socialization of the individual occurred according to a system of values related to folk traditions in family and social relations.

In the article it has been pointed out that from the first birthday the upbringing and socialization of the child were influenced by the traditional rural family, which existed until the 1920s. The family way of life of and the peculiarities of communicating with the children were decisive for the formation of the child's first skills, from which largely depended its future behavior.

The author considers the Eastern Slavic family as an institution in which the first and most valuable experience was formed – the children acquired important working skills, learned basic norms and rules of behavior. The peasant family in the traditional East Slavic society of the nineteenth and first quarters of the twentieth century was a social institute with a well-organized mechanism of inter-family relations, with clearly fixed responsibilities of each of its members according to the gender and age distribution of work. The children from the youngest age were involved into the traditions. The whole way of life of the Eastern Slavic peasants of the 19th – the first quarter of the 20th century promoted the upbringing of the child by work and in labor; fostered respect for the elders and caring attitude towards the younger ones.

The author examines the attitude of Eastern Slavic peoples towards children with mental and physical disabilities. The history of the Eastern Slavic peoples testifies that the traditions of humane, compassionate attitude towards unfortunate children began to be established in folk pedagogy even during the period of tribal relations.

The attention is drawn to the process of establishing orphanage and upbringing of orphans, which existed in two main forms: individual and collective.

The author concludes that according to the folk philosophy of the Eastern Slavic peoples of the 19th – the first quarter of the 20th century. The main function of the family is the birth and upbringing of children as the continuators of the family, who were to nurture, multiply and transmit the family culture of customs and traditions to the next generations.

Key words: folk pedagogy, the Eastern Slavic pedagogy of the 19th – first quarter of the 20th century, the Eastern Slavic ethnography of the 19th – the first quarter of the 20th century, the Eastern Slavs, traditional society, folk philosophy, socialization, upbringing.